

БЕЛЕШКЕ СТЕВАНА ДИМИТРИЈЕВИЋА О УЛАСКУ БУГАРА У ПРИЗРЕН 1915. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се прати долазак Бугара у Призрен 1915. године и њихов улазак у Призренску богословију, једну од најзначајнијих институција српског народа на територији Старе Србије. Посебна пажња је посвећена делима националног и духовног радника Стевана М. Димитријевића, тадашњег ректора Призренске богословије, који је био и актер поменутих догађаја у време окупације. Рад је заснован на богатој и разноврсној изворној грађи која се налази у Архиву САНУ, у фонду Заоставштина Стевана Димитријевића. Коришћена су писма која је Стеван Димитријевић писао након завршетка Првог светског рата.

Кључне речи: Стеван М. Димитријевић, ректор, Бугари, Призрен, Први светски рат, Призренска богословија.

Стеван М. Димитријевић, протојереј, универзитетски професор, ректор и историчар цркве, завршио је Богословију у Београду 1887. године, а Духовну Академију у Кијеву, у Русији, 1898. године. Био је учитељ у Основној школи у Липовцу, затим чиновник Духовног суда, а од 1899. године професор, а затим и ректор Богословије у Призрену.¹

Управо на дужности ректора Призренске богословије, дочекао га је Први светски рат. У јесен 1915. године армије Централних сила окупирале су Краљевину Србију. Кренула је борба за опстанак у свим крајевима наше земље. Велики национални и просветни радник, Стеван М. Димитријевић, осетио је сву страхоту рата, али је у исто време показао своју величину духовног радника и тиме оправдао свој позив. У народу је остао упамћен по поштењу, пожртвованости и немерљивом родољубљу.

Док је службовао у Призрену, 1915. године, био је члан Месног одбора и главна дужност му је била да се стара о набавци жита. Циљ овог Одбора био је да се збрину и нахране избеглице, које су пристизале у Призрен, склањајући се од непријатеља.² У свакој обавези, коју му је вртлог рата стављао у задужење, могла је да се види храброст и одлучност да се помогне свима, а да се притом избегну последице колико су то околности дозвољавале.

Достојна помена је и његова жеља да се не повуче са српском војском преко Албаније, већ да остане у Призренској богословији.³ Рачунао је да ће на тај

¹ Службенички лист, Архива Богословског факултета у Београду.

² Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Заоставштина Стевана Димитријевића (даље: СД), 14435/III, 8.

³ Званични назив ове школе био је Православна српска богословија у Призрену; касније се назив

начин спасити школу и заштитити ученике од непријатеља. Желео је да се нађе свом народу, али и маси избеглица које су се ту кратко задржавале да би се одмориле, а затим полако одлазиле у беспућа хладне Албаније. Стеван Димитријевић је остао у Призрену, у коме је, у најтежим околностима за време турске владавине радио и делио зло и добро са својим народом. Сваком је говорио да се треба жртвовати за ближње, да се више показује делима него речима и чинило му се да би издаја према позиву била отићи и спасавати себе, кад је са друге стране било много обезглављених.

У жељи да српском народу укаже помоћ, није се обазирао на опасност која га је очекивала код Бугара, а знало се да је он познати просветни, духовни и национални радник Старе Србије. Како је након завршетка Првог светског рата писао, није добио никакву наредбу за евакуацију ученика, а сам на своју руку се није усудио да је изврши, јер би на тај начин изазвао још већу панику у месту. Призрен је у то време био пун чиновника и нашег народа који се склањао од непријатеља, који је већ увелико марширао преко наше земље. Међутим, дао је својим ђацима потребну суму новца да купе нову обућу, а захтевао је од њих и да спреме торбицу за пут, ако се у међувремену исти нареди.⁴

Ректор Стеван Димитријевић је написао следеће: "Кад је дошла влада у Призрен, а с њом и Министарство просвете могао сам издејствовати дозволу да евакуишем ученике али је време било ружно и страшно, а регрути и омладина што је из унутрашњости Србије стигла у Призрен, представљала је тако жалосну слику да је било неочекивано и помишљати да се од ученика Богословско-учитељске школе повећавају кандидати за смрт, нарочито што је тек од Призрена настајао ружан и опасан пут и за старије и чвршће, а камоли за децу. Та је околност руководила и г. Министра просвете тако да је након разговора са мном одобрио да деца остану и изјавио чак надање да ће Аустријанци, ако они дођу, дозволити да Богословија, као духовни завод, чак ради".⁵

Све док Бугари нису ушли у Призрен, мислило се да ће стићи Аустријанци, јер су они били у Липљану. У недељу, 15. новембра 1915. године, у подне, сазнало се од генерала Петра Бојовића, да у Призрен долазе Бугари. У Богословији је, последњих дана пред улазак Бугара, било Његово Краљевско Височанство Престолонаследник Александар са својом свитом и један део Врховне Команде, са административним одељењем. Ту су се спремали за пут кроз Албанију.⁶ Призрен је тада постао престоница Српства, а Богословија двор у тој престоници.⁷

Пред сам полазак Престолонаследника Александра из Богословије, економ двора, поручник Димитријевић, је ректору Богословије Стевану, предао два велика сребрна свећњака и замолио га да их негде склони и сачува. Ректор их је однео у свој стан, међутим, убрзо је сазнао да ће непријатељ извршити претрес стана у коме је живео, тако да су сребрни свећњаци склоњени у суседну кућу мајора Душана Х. Јовановића. Чим је прошао претрес, свећњаци су враћени назад,

мењао у Богословско-учитељска школа, а затим у Српска православна богословија. У даљем тексту биће коришћен назив Призренска богословија или само Богословија.

⁴ АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

⁷ М. Тимотијевић, „Прота Стеван Димитријевић, ректор призренске богословије“, Богословље, XLIII, св. 1-2, Београд 1984, 26.

у ректоров стан, јер драгоцености такве врсте, у ратно време, нико није нити хтео нити смео да држи.⁸ Овај чин нам показује немерљив патриотизам Стевана Димитријевића, који је поред бриге о ученицима и имовини Богословије, водио рачуна и о драгоценостима краљевске куће, не размишљајући о последицама. Он се у једном писму и сам присећао овог догађаја: "Приликом тога преношења приметиле су извесне избеглице свећњаке, па се пренео глас о њима, а мене су једно вече узели да испитују за њих. Начелник штаба Прве Бригаде Треће Балканске Дивизије, капетан Буков је рекао да је у Богословији или цркви Краљ Петар оставио два велика драгоценостима свећњака и да их ја морам наћи. Казао сам да у Богословији нема ничега, а за цркву ћу сутра питати. Вратио сам се у стан и целе ноћи са својима и двома рођацима, избеглицима, мучили смо се да нађемо начин како их треба раставити и некако, мимо страже под којом је био наш стан, изнесемо напоље. После дугог покушавања успели смо их растурити на делове. Сутра дан, школски момак, баштован Илија Милић унео је у стан пола цака жита под изговором да га купим и ту смо сакрили делове свећњака увезаних у једну стару сукњу и дали му цак. Наредио сам да спусти завежљај са деловима у један суви бунар у винограду школском и да стави одозго камење. Успео је да изнесе цак, однео га је и оставио куда сам рекао. Моји су, иако и сами у невољи, потпомагали новчано овог момка Илију да не би некоме нешто о овоме рекао. Али на моју велику жалост, као што се после повратка нашег видело, свећњаци више нису били на остављеном месту, већ су били продати. Свећњаке сам чувао по цену свог живота. То је била моја дужност и обавеза, али и велика жеља".⁹

Престолонаследник је у суботу, 14. новембра 1915. године, у 20 часова отишао са својом свитом, док је један део гардиста са осталим жандармима и војницима остао и спремао се за полазак наредног дана. Жандарми су претурали по дворским сандуцима и остацима провизије, пљачкали су и направили велики неред у Богословији. Ученици Богословије и сам ректор прота Стеван су читав дан сређивали тај неред и покушавали да школу доведу у редовно стање, да би непријатељ, који се припремао да уђе у Призрен, школу затекао у природном школском и интернатском животу. Ректор се надао да би то утицало и да се коректније поступа према школи и њеним ђацима. Још један доказ огромне проницљивости и високог интелекта ректора Богословије, али и огромне жеље да спасе животе будућих богослова, којима је он у овако тешким тренуцима био једини старатељ и ослонац.

У школи је по свим просторијама било много пушака које су војници оставили и које су такође ученици морали да уклоне, да би школа била што мање осумњичена. Ректор је у једном од својих бројних писама записивао: "Све се сакривало од Турака и Арнаута који су се размилели по вароши наоштрених зуба и вребали моменат да почну пљачку, а по буџацима се видело отимање пушака од заосталих војника. Пушке, муницију и покоју остављену бомбу стављали смо у кесе за избацивање ђубрета па одозго покривали материјалом за паковање, што га је оставила дворска послуга, па ученици то носили као ђубре и бацали у воду поред Бистрице. Доле, у лому, нашао сам дворску заставу и спалио сам је, а у свом стану, у коме је био Престолонаследник, нашао сам књигу шифара, много

⁸ АСАНУ, СД, 14435/III, 25.

⁹ Исто.

аката, међу њима и једно папино писмо, поверљиву преписку секретара Престолонаследника, г. Јеленића и друге хартије са дворским знацима. Све сам то спалио али ме је ово рашчишћавање и уништавање онога што не би требало да падне у руке непријатеља омело да многе школске ствари нисам успео да склоним".¹⁰ Како је описивао Стеван Димитријевић, требало је све "почистити", да би што мање оних који остају страдало. Како је некада говорио, тешко је било склањати одређене ствари, јер нико није хтео да прими нешто што би га коштало живота. У ово ратно време сви су гледали искључиво себе. Ректор Димитријевић није спадао у ту групу људи, за њега је света дужност била спасити и оно што није било у његовој надлежности, а тицало се двора и државе.

Стеван Димитријевић је у школи остао са свега два наставника: Бранком Ђорђевићем, суплентом Богословије и Милорадом Поповићем, наставником скопске Учитељске школе који се, ради своје безбедности, придружио Богословији у Призрену. Нажалост, Поповић је касније убијен у Скопљу.¹¹ Поред редовних ученика Богословије, Стеван Димитријевић је у Призренску богословију оставио и ученике Богословије Светог Саве, али и ученике других школа, као и једну групу деце из сиротишта да покуша да их склони и спасе сигурне смрти.¹²

Бугари су ушли у Призрен у понедељак, 16. новембра 1915. године, преподне. Око 9 часова јавиле су се коњичке патроле, а након тога је стигла и коњица. Ректор Стеван је писао: "Кад сам сазнао да пред Призреном нема више никаквих наших трупа, дошао сам у Општину и известио Одбор, а онда смо кренули да дочекамо команданта трупа. На крају вароши стајали смо неколико сати у снегу и били смо присутни страшним сценама. У Призрену је остало неколико хиљада војника, највише трећепозиваца, сељака и грађана бегунаца. Извиднице које су ушле у град одмах су терале све са улица ван града путем за Феризовић. На ту поворку наших људи, кренули су бугарски војници и Турци, мештани, па су им скидали обућу, опанке и нове чарапе, ћебад и шињеле с леђа, односно све оно што је на њима имало неку вредност. Новчанике и сатове су им још у вароши узели. У исто време су се појавили и густе редови аустријских војника који су код нас били заробљени, а када је војска отишла, они су се посакривали по турским кућама. Они су напали наше људе, вређајући их уз речи да краљ Петар јаше магарца, а цар Франц Јозеф коња вранца. Такође су нас питали зашто не певамо "Ој Србијо мајко мила ти ћеш бити царевина, Франковце ћемо вам ми слати да вас све науче памети". Оваквим су се увредама надвикивали на чистом српском језику они који нису имали за што бити овако острвљени на нас. Нас неколико Србина, што смо били присутни овој страшној сцени, трнули смо од бола и обраћали пажњу присутним туђинцима, члановима одбора, на ову жалосну сцену. И они су се узбудили тако да је бискуп католички послао свог ђакона, Чеха, кога је рат задесио у Скопљу, да оде у ону гомилу и да почне да отима наше војнике од заробљеника, упутивши им прекор због зверства која чине над њима. На моју молбу ефендија је отишао међу мештане Турке и одгурнуо је

¹⁰ АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

¹¹ Д. Петровић, „У Призрену 1914. и 1915. године“, у: Споменница педесетогодишњег верско-националног и културно-просветног рада богословско-литерарне дружине "Растко" у Призрену 1889-1939, Скопље 1940, 103.

¹² АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

неколицину".¹³

Бугарски пук је почео да надлази и зауставио се пред улазом у варош да сачека војску која је лагано путем без борбеног реда долазила. Кад су се зауставили, војници су почели да излазе из строја и да пљачкају пролазнике. Радило се о 29-том и 32-гом пуку, саставним деловима Прве бригаде Треће балканске дивизије. Командант бригаде, пуковник Бошњаков, стигао је у Призрен са својим штабом тачно у подне, 16. новембра 1915. године.¹⁴

Када је непријатељ ушао, ректор Стеван Димитријевић је био на уласку у град као члан Одбора, који је имао задатак да изврши предају места.¹⁵

Ректор је дочекао пуковника Бошњакова и представио му се. Пуковник је углавном говорио о томе како ће све вере и народности бити слободне, под условом, да свако буде миран и да покаже све што је заостало од војске и државе, мислећи на муницију, храну, намештај и др. Међутим, у пракси је ситуација била потпуно другачија од теорије пуковника. Сви српски дућани били су разбијени од стране групе бугарских војника помешаних са Турцима и Арнаутима из околине. У пљачку је обично ишло неколико Турака и по један или два бугарска војника који су претресали и мушкарце и жене, отимали им све вредности, а ћилимове и боље одело стављали у џакове и носили са собом. Углавном су тражили избеглице које су пљачкали. Јаук и запомагање се скоро читавог дана чуло из српских села у брду.¹⁶

Стеван Димитријевић је писао: "Молио сам Бошњакова, који се са својим штабом уселио у Богословију, да спречи пљачку по граду. Он је наредио да се пошаљу патроле, али не само да ни један пљачкаш није ухваћен, ни кажњен, него су како се чуло, те исте патроле пљачкале. Отишао сам у Општину, у којој је било више Турчина из Одбора и молио их да утичу на пљачкаше да не чине више зло. Напоменуо сам им како смо ми одржали реч и оставили извештај броја жандарма и војника за одржавање реда до доласка непријатеља и тако спречили пљачку од стране наше војске, за шта су нам они јамчили да ће од својих заштитити наш живаљ од уласка непријатеља па до успостављања реда. Изјављивали су да није у реду оно што се чини и саветоваће да престану. Углавном, пљачка и грабеж су извршени од уласка извиднице до после подне, када је заустављена маса Турака која је јурила кроз српске улице. Али је следећа ноћ била страшна за оне наше који су становали по турским махалама, а нарочито за избеглице које су се ради веће безбедности настаниле код Турака и римокатолика. Појављивале су се нове групе пљачкаша које су и до пет пута те ноћи пљачкале и само је оном остало нешто, који се раније сетио да раздели и сакрије оно што има вредности, те да приликом сваког напада да по нешто и тако спаси и свој и животе својих најмилијих".¹⁷

Стање у Богословији, у исто време, није било толико страшно. Међутим, букнула је експлозија у Синан-пашиној џамији, која је била јако близу Богословије. Ректор Димитријевић и два поменута наставника склонили су ђаке у подрум. Из првог подрума могло се ићи у други у коме је био отвор од места за

¹³ АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

¹⁴ Исто,

¹⁵ АСАНУ, СД, 14435/III,37.

¹⁶ АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

¹⁷ Исто,

скривање. На то место су склонили ученике. За то време су кроз школу јуриле групе војника и официра тржећи сакривене офицере и узимајући ствари. Тражили су и кључеве од касе, али су они били код ректора Стевана Димитријевића. Поставили су стражу испред канцеларије ректора као и на оба улаза у његов стан, са наредбом да не пуштају никог да излази, нити да се било шта одатле изнесе. Стража је узела све што се могло понети, од мушких одећа и хране до зимнице. Ректор се жалио команданту, међутим починиоци нису пронађени, иако се знало да је један од њих, који је био пред вратима, сам учествовао у пљачки.¹⁸

Један од официра штаба Треће бугарске дивизије узео је ректору Стевану Димитријевићу кључеве од школске касе.¹⁹ Време између одласка последњих наших војника из школе и доласка непријатеља било је кратко да би се школска каса испразнила. Касније је Стеван Димитријевић препричавао тај догађај: "А и да смо склонили све из касе, можете замислити дивљег непријатеља који би отворио и затекао потпуно празну касу, шта би тек тада урадио ученицима?" Непосредно пре уласка бугарске војске у Призрен, у Богословију је стигла новчана заоставштина и још неки предмети покојног архимандрита Прокопија Бујишића, старешине манастира Милешева, које је послао пријеполски Првостепени суд на чување, а по одлуци Духовног суда Епархије рашко-призренске. Заоставштина би била у Богословији, док се коначно не преда манастиру Милешеви, којој је и била намењена и која ће бити проглашена за наследника те заоставштине. Пошто у Духовном суду није било касе, решење се пронашло тако, да се у истој каси Богословије чува и ова заоставштина. Наиме, Стеван Димитријевић је био администратор Рашко-призренске епархије и председник Духовног суда, тако да је било сасвим логично да као ректор Богословије преузме чување и оваквих докумената. Када је извршен детаљни претрес школе, одређена је комисија која је у присуству ректора Богословије отворила школску касу. Извршен је попис садржине, а затим је однета готовина и све хартије које су се налазиле у каси, а са њима и заоставштина покојног Бујишића.²⁰

Стеван је писао: "Сећам се да је један од чланова комисије био Михаило Бунарџијев пешадијски капетан. Молио сам их да ми дају рачунска документа да их спојим са онима што су их видели у мом стану када су ме претресали, као и тапије школске јер је школа полуприватна установа која има своје тудоре којима се мора положити рачун. Рекли су ми да ће се све то озваничити и сачувати, па по завршетку рата натраг вратити школи. Обећали су да ће ми дати и препис списка од садржине касе као реверс, али нису то учинили. Ја сам преко официра, који су обилазили стражу, која ме је у домаћем затвору чувала, поново тражио списак и реверс. Уочи мог интернирања, отишао сам 1. јануара 1916. године у њихов штаб Треће балканске дивизије, који је био у Митрополији, те поново тражио реверс. Нису ми ни тада хтели дати, јер су, како су рекли предали све интендатури Дивизије, од које ћемо по завршетку рата тражити повраћај. Дали су ми својеручни запис броја под којим је садржина касе упућена интендатури".²¹

Једино што је ректор Богословије успео да сачува била је ручна каса економа школе у којој се држао остатак школског новца, а укупан износ у овој

¹⁸ АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

¹⁹ АСАНУ, СД, 14435/III, 8; АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

²⁰ АСАНУ, СД, 14435/III, 37.

²¹ АСАНУ, СД, 14435/III, 35.

каси је био 2034 динара и 13 сребрних талира Марије Терезије из 1780. године.²²

Бугари су онемогућили наставак рада Богословије за време окупације. Али то и није било најтрагичније. Зграду Богословије су упропастили на најзверскији начин. Од наставних средстава, после непријатељског пустошења, није остало ништа. Кабинети и све збирке су уништени, а спаљена је и богата библиотека, сем три хиљаде примерака, који су однесени у Софију.²³ Становници Призрена су са тугом и болом гледали како горе књиге њихове Богословије, које су деценијама врло тешко и са огромном упорношћу и стрпљењем сакупљали. Гледали су како њихова образовно-васпитна и национална институција нестаје. Много драгоцених књига и периодике је на овако суров начин пропало. Вредност уништених књига била је процењена рачуном о ратној штети на пола милиона ондашњих динара.²⁴ У периоду од уласка Бугара у Призрен, до ослобођења Призрена 12. октобра 1918. године, бугарске власти су систематским мерама уништавале овај национални светионик. Поред демолирања и пљачкања просторија Богословије, паљења и разношења богате богословске библиотеке, наставних збирки, учила, школског намештаја и осталог инвентара, трудили су се да се то место претвори у праву пустош, као што је и било, после њиховог протеривања.²⁵

Стеван Димитријевић је стављен од стране Бугара у домаћи притвор, 20. новембра 1915. године и у истом је био, под строгом стражом, до 23. новембра 1915. године.²⁶

Затим је 3. јануара 1916. године²⁷ интерниран у Карлово, а убрзо премештен у логор Ески Џумаја. Кући је стигао тек 3. новембра 1918. године.²⁸

²² АСАНУ, СД, 14435/III, 37.

²³ В. Бован, Призренска богословија, Ниш 2007, 101-102.

²⁴ П. Костић, Споменица педесетогодишњице призренске богословско-учитељске школе 1871-1921, Београд 1924, 119.

²⁵ П. Костић, Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века са успоменама писаца, Скопље 1933, 52.

²⁶ АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

²⁷ АСАНУ, СД, 14435/III, 25.

²⁸ АСАНУ, СД, 14435/III, 12.

Извори

Архив САНУ
-Заоставштина Стевана Димитријевића
Архива Православног богословског факултета
-Службенички лист Стевана М. Димитријевића

Литература

Бован, Владимир. Призренска богословија. Ниш 2007.
Костић, Петар. Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века са успоменама писаца. Скопље, 1933.
Исти. Споменица педесетогодишњице призренске богословско-учитељске школе 1871-1921. Београд 1924.
Петровић, Душан. „У Призрену 1914. и 1915. године“. У: Споменица педесетогодишњег верско-националног и културно-просветног рада богословско-литерарне дружине "Растко" у Призрену 1889-1939, Скопље 1940.
Тимотијевић, Милутин. „Прота Стеван Димитријевић, ректор призренске богословије“. Богословље, XLIII, св. 1-2, Београд 1984.